

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ SÖZ YARADICILIĞI PROSESİNİN ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Mələhət Kazımova

Lənkəran Dövlət Universiteti, Lənkəran, Azərbaycan

e-mail: k.malahat58@gmail.com

ORCID: 0009-0007-9388-3955

DOI: <https://doi.org/10.30546/2960-1967.2026.1.2046>

Xülasə. Məqalədə leksik vahidlərin dilçiliyin aparıcı sahəsi olması müzakirə edilir. Bu leksik vahidlərin yaranmasında şəkilçilərin rolunun olması qeyd olunur. İngilis və Azərbaycan dillərində olan leksik vahidlərin dilçiliyin aparıcı sahəsi olan leksikologiyanın əsas tədqiqat obyektlərindən biri olduğunu bildirmişdir. Müəllif göstərmişdir ki, bu leksik vahidlərin yaranmasında dilin daxili imkanları ilə yanaşı dünya dillərinin bir - birinə qarşılıqlı şəkildə müdaxiləsi və köməkliyi sayəsində yeni sözlərin, yeni terminlərin əmələ gəlmə prosesi sürətlənir dillərin bir - birinə təsir vasitəsinin əhəmiyyəti ön plana keçir.

İlk bölmədə məqalədə söz yaradıcılığının nəzəri və konseptual məsələləri haqqında yazılmışdır.

Məqalədə qeyd olunan şəkilçilərin yaratdığı leksik vahidlərdən bəhs olunur, bu şəkilçilərin yaratdığı leksik vahidlər ingilis-rus və ingilis-azərbaycan lüğətindən seçilib, onların Azərbaycan dilindəki ekvivalentləri təqdim edilmişdir.

Nəticə olaraq faktlar və nəzəri konsepsiyalar ümumiləşdirilmiş, məqalədə verilən praktik məsələlər dəqiqləşdirilmiş və zəruri hesab edilmişdir.

Açar sözlər: söz, yaradıcılıq, suffikslər, dillər, leksik birləşmələr, mənə

Giriş

Müasir ingilis dilində, digər german dillərində olduğu kimi şəkilçilər vasitəsi ilə leksik vahidlərin yaranması geniş vüsət almış, bununla əlaqədar bütün sahələrdə xeyli söz və ifadələr yaranmasına səbəb olmuşdur.

Buna misal ingilis və Azərbaycan dilində olan leksik vahidlərin dilçiliyin aparıcı sahəsi olan leksikologiyanın əsas tədqiqat obyektlərindən biridir. Bununla belə istər İngilis, istərsə də Azərbaycan dillərində digər leksik vahidlər həmin dillərin leksik-qrammatik və digər dil normaları əsasında formalaşır.

Mövzunun aktuallığı

Məlumdur ki, leksik vahidlər tarixi və obyektiv bir reallığın məhsuludur. Həyatda insanlar arasında ictimai-siyasi münasibətlər mövcudluğu davam etdikcə, cəmiyyətin dinamik spiralvari inkişafı nəticəsində elmin, texnikanın yeni-yeni nailiyyətləri meydana gəldikcə, yaranmış istehsal vasitələri ilə məşğul olma, sonrakı dövrlərdə sənət və peşəyə çevrilir və bunun nəticəsi olaraq dillərdə yeni sözlərin yaranması prosesi də mütəmadi olaraq davam edir.

Ona görə də söz yaradıcılığı prosesində şəkilçilərlə düzələn leksik vahidlər xüsusi rol oynayırlar. Dilçiliyin bu sahəsi ilə bağlı söz yaradıcılığı prosesi digər sahələrlə müqayisədə daha çevikdir. İngilis və Azərbaycan dillərinin lüğət tərkibində bu cür leksik vahidlərin xüsusi bir tutumu vardır.

İlkin tədqiqatlar göstərmişdir ki, bu cür leksik vahidlərin yaranmasında bu və ya digər dilin daxili imkanları ilə yanaşı dünya dillərinin bir-birinə qarşılıqlı şəkildə müdaxilə və ya köməkliyi sahəsində yeni sözlərin, yeni terminlərin əmələ gəlmə prosesi sürətlənir, dillərin bir-birinə təsir vasitəsinin əhəmiyyəti ön plana çıxır. Məhz bu gün ingilis və Azərbaycan dillərində olan küllü miqdarda beynəlmiləl xarakterli leksik vahidlərin yaranması və bu prosesin davam etməsi bunun parlaq nümunəsidir.

Tədqiqatın predmeti və obyektı

Müasir dövrlərdə elmi-texniki tərəqqi, iqtisadiyyat və mədəniyyətin inkişafı, xalq təsərrüfatının yeni-yeni sahələrinin yaradılması ilə əlaqədar olaraq ingilis və Azərbaycan dillərinin terminologiyası da inkişaf edir, təkmilləşir.

İstər ingilis, istərsədə Azərbaycan dillərində leksik vahidlər həmin dillərin lüğət tərkiblərinin zənginləşməsində əhəmiyyətli rol oynayırlar. Leksik vahidlər ayrı-ayrı sənət və peşə adlarını isimləri bildirməklə yanaşı, bu və ya digər dildə onların yaranmasında dilin müxtəlif aspektlərinin-dilin fonetikasının, leksikasının və qrammatikasının oynadığı rolu müəyyənləşdirmək, bu və ya digər dillərə xas olan xarakterik xüsusiyyətləri meydana çıxarmaq, fikrimizcə dillərin tədqiqində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Hər iki dil öz qrammatik quruluşuna görə bir-birindən köklü şəkildə fərqlənən dil qruplarına daxildir. Belə ki, ingilis dili analitik Azərbaycan dili isə sintaktik dillər qrupuna daxildir. Təbiidir ki, müxtəlif sistemli dil qrupuna daxil olan ingilis və Azərbaycan dilləri söz yaradıcılığı prosesində oynadıqları rola görə, yeni söz yaratma imkanlarına görə bir-birindən köklü şəkildə fərqlənirlər. Bununla belə hər iki dildə söz yaradıcılığı prosesində baş verən qrammatik və sintaktik xüsusiyyətləri araşdırmaq, onları tədqiq etmək hər iki dil üçün xarakterik olan ümumi cəhətləri ortaya çıxarmaq və bir-birindən fərqli cəhətləri araşdırmaq, ingilis dilini öyrənənlər üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Bunu da qeyd etmək yerinə düşər ki, tədqiq etdiyiniz sahə ayrı-ayrı dil materialları əsasında (yəni İngilis və Azərbaycan dilləri materialları əsasında) müəyyən qədər tədqiq edilmişdir, lakin hər iki dilin müqayisəli şəkildə tədqiqatı lazımı səviyyədə yerinə yetirilmiş və ona görə də dilçiliyin bu sahəsinə həsr edilmiş tədqiqat işi ilk təşəbbüs hesab edilə bilər.

İngilis dilində söz yaradıcılığı dilçilik elminin ayrıca bir mövzusu olaraq tətbiq edilmişdir. Söz yaradıcılığı termini iki əsas mənəni özündə əks etdirir və bu mənaları bir-birindən ayırmaq lazımdır. Söz yaradıcılığı termini ilkin mənada dildə yeni sözlərin daima yaranma prosesini ifadə etmək məqsədi ilə işlədilir. Dil daima tərəqqi etmək və inkişaf etmək vəziyyətindədir. Və buraya müəyyən bir dil prosesləri, o cümlədən dildə yeni leksik vahidləri yaratmaq prosesi daxildir. Bu proses dildə «söz yaradıcılığı» termini adını almışdır. Dilçilik sahəsində çalışan alimlərin fikrincə «Hər bir köksüz və eyni zamanda müasir dövrdə müəyyən bir kökü olan sözlərin strukturası belə bir prosesin məntiqi nəticəsidir» [1, s.24]. Digər bir dilçi alim E.S. Kubryakovanın fikrinə görə «söz yaratmaq prosesinin əsas mahiyyəti yeni adları, yeni ikinci yaranmış vahidlərin meydana çıxması deməkdir və tezliklə belə adlar sözlərə çevrilir. Söz yaratma termini sözün həqiqi mənasında söz yaradıcılığı prosesinin adlandırılması mənasında çıxış edir».

Söz yaradıcılığı termini özünün ifadə etdiyi ikinci mənasında dilçilik elminin bir bölməsinin adını daşıyır və dilçilik elminin bu bölməsi leksik vahidlərinin yaranma prosesini tədqiq edir.

Söz yaradıcılığı müstəqil bir predmet kimi dilçiliyin tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Bir sıra dilçi alimlərin rəyinə görə söz yaradıcılığı yalnız o əsasda müstəqil tədqiqat obyektinə çevrilir ki, onun tədqiqat obyektinə mövcud olan dil hadisələrinin sistem halına salınmasını nəzərdə tutur. Dildə olan bir-birindən fərqlənən digər dil sistemləri öz dil materialları və vəsaitləri ilə, başlıcası isə onlar arasında spesifik münasibətləri tətbiq edir, yaradıcı sözlərə bağlı olan üsul və vəsaitləri bütövlükdə öyrənir.

Akademik V.V. Vinogradov, E. S. Kubruakova, və başqalarının elmi əsərlərində söz yaradıcılığının dilin digər aspektləri ilə qarşılıqlı əlaqəsi haqqında geniş məlumat verilmişdir [7, s.350], [8, s.59-60].

Söz yaradıcılığının əsas vəzifəsi dilin inkişafı prosesində yaranan yeni leksik vahidlərin formal, semantik, genetik və dildə olan digər qanunauyğunluqlarını və özünə məxsus cəhətlərini meydana çıxarmaqdan ibarətdir. Bunu da qeyd etmək yerinə düşər ki, bu məsələləri söz yaradıcılığı termininin qarşısında duran məhdudiyyətləri nəzərə almadan etmək mümkün deyildir. Söz yaradıcılıq prosesinin qarşısına qoyulmuş məhdudiyyətlər kifayət qədər mürəkkəbdir və az tədqiq edilmişdir. Bununla belə bu və ya digər məhdudlaşdırıcı modelin fəaliyyət diapazonunu müəyyən etmək söz yaradıcılığı elmini quru, sxolastik bir

elmdən izahlı və perspektivli, öz tədqiqat obyektlərinin inkişafının düzgün və ümumi cəhətlərini proqnozlaşdıran bir elmə çevirir.

Yeni leksik vahidlərin meydana gəlməsi xüsusi bir söz yaradıcı model vasitəsi ilə həyata keçirilir. Belə bir söz yaradıcı model uzun müddətli tarixi bir prosesin nəticəsidir ki, hər hansı bir söz yaradıcı konstruksiyasının bu və ya digər bir modelə aid edilməsi xüsusi bir söz yaradıcılığı prosesinin analizi vaxtı edilə bilər. Bu iş konstruksiyasının məhsuldarlığını (söz yaratma imkanlarını) nəzərə almaqla edilir. Həm bu, həm də digər cəhətlər söz yaradıcı vasitələrin məhsuldarlığı ilə leksik vahidlər arasında olan əlaqələrin xarakter istiqamətini müəyyən etmək vasitəsi ilə yaranır [9, s.356].

Söz yaradıcılığının əsas probleminin gücü onun məhsuldarlığı ilə ölçülür. Söz yaradıcılığının məhsuldarlığı söz yaradıcılığı terminini dildə tez-tez derivasiya (törəmə) termini ilə də ifadə edilir. Törəmə münasibətlərinin iki vacib cəhəti vardır. Bu cəhətlər forma etibarını ilə məhsuldarlıqdan və məna etibarını ilə motivləşmədən ibarətdir. Söz yaradıcılığında forma və məzmunun vəhdəti dilçilikdə yeni bir anlayış kimi qəbul edilir. Çünki söz yaradıcılığının özü müstəqil linqvistik elm sahəsi kimi gec meydana gəlmişdir.

Söz yaradıcılığının məzmunla bağlılığı son vaxtlar diqqəti cəlb etmişdir. Çünki elə bir proses ola bilməzdi ki, orada söz yaradıcılığı öz məzmununa görə morfoloji cəhətlərdən fərqlənməmiş olsun.

Məhsuldar söz yaradıcıları və söz yaradıcı vasitələrlə ikili cəhətə malikdir. Sturuktural və semantik cəhətləri. Forma və məzmunun vəhdəti bu qarşılıqlı tərəflər arasındakı sturuktural cəhətlərlə, semantik cəhətlərin bir-birinə qarşılıqlı təsiri nəticəsində meydana çıxır. Söz yaradıcı vasitələrin mənalı və strukturaları ümumi əsaslarla-söz yaradıcı vasitənin imkanları əsasında formalaşır. Bir çox dilçilər cəhd etmişlər ki, forma və məzmun arasındakı münasibətlərdə məzmun anlayışına üstünlük versinlər, lakin forma və məzmun arasında olan əlaqə vasitəsini inkar etmək onlara müəssər olmamışdır. Bu münasibətlə dilçi alim E. Benvenist çox düzgün olaraq qeyd edir: “Məzmunu nəzərə almamaq üçün daha nələr edilməmişdir.” Bütün bunlar əbəddir. Çünki məzmun meduzanın başı kimi dilin mərkəzindədir. Kim onu görməməzliyə vursa onu tilsimləyir [2, s.4].

Böyük dilçi alim L.V. Şerba tələb edirdi ki, formanı paralel olaraq məzmunla birgə tədqiq etmək lazımdır. Forma ilə məzmunun vəhdətindən danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, semantika söz yaradıcılığı ilə üzvi şəkildə bağlıdır. Çünki söz yaradıcılığının əsas funksiyalarından birisi sözlərin öz mənalının və ya məna çalarlarının yaranmasından ibarətdir [14, s.96].

Yeni leksik vahidlərin yaranma xüsusiyyətləri və qanunauyğunluqları söz yaradıcılığı prosesinin analizi vasitəsilə müəyyən edilir. Bu analiz özündə morfoloji, semantik, genetik və funksional cəhətləri əks etdirir.

Söz morfemlərin mexaniki şəkildə bir-biri ilə bağlanması nəticəsində meydana çıxır. Ona görə də sözlərin yalnız morfemlilik cəhətlərinin analizi kifayət etməzdi. Çünki morfem hələ sözlərin yaranma tarixini aşkara çıxarma qabiliyyətinə malik deyildir. Bundan savayı morfem analizi digər dillərdən alınma sözlərə tətbiq edilməkdə imkanı azdır.

Yaradıcı sözlərin analizi vəhdət şəkildə söz yaradıcı elementlərlə sözlərin kökləri arasında olan əlaqələrin aşkar edilməsini tələb edir. Çünki ayrı-ayrı köklərə birləşdirilən affikslərdən ibarət olan sözlər ayrı-ayrı semantik qruplara aiddirlər. Məhz buna görə də söz yaratma prosesinin analizi törəmə münasibətlərindən başlayır və yaradıcı sözün formal, semantik xüsusiyyətlərini təyin edilməsi ilə qurtarır. Başqa sözlə desək, məhsuldar söz yaradıcı vasitənin semantik struktural klassifikasiyası mövcud konstruksiyaya (tərkib) daxilində onun yerinin müəyyənləşdirilməsi ilə nəticələnir. Söz yaradıcılığı prosesində formal cəhətdən semantik qruplaşmalar yaranır. Onlar həm söz yaradıcı konstruksiyalarla, həm də yaranmış vahidlərlə eyni dərəcədə əlaqədə olur. Yəni söz yaradıcı vasitələr dedikdə affikslər, söz yaradıcı elementlər və sözlərin kökləri arasında olan münasibətlər nəzərdə tutulur [5, s.27].

Söz yaradıcı münasibətlər iki tip şəkildə mövcud olduğu üçün (formal və semantik) söz yaradıcı analiz morfoloji strukturlar şəklində aparılır. Etimoloji (qenetik) analizə o vaxt əl atılır ki, tədqiqat diaxronik planda aparılsın və eyni zamanda söz yaradıcılığının struktural-semantik təhlilinin sinxron analizi tələb edilsin.

Söz yaradıcılığının bu kimi çox sahəli analizi bu və ya digər dil üçün xas olan və yeni leksik vahidlərin yaradılması üçün ümumi məna kəsb edən cəhətlərin proqnozlaşdırılmasını təmin edə bilər. Eyni zamanda söz yaradıcılığı ilk növbədə elə məsələlərlə məşğul olmalıdır ki, sözlərin həm formal, həm də məzmun etibarilə necə formalaşmasını, sözdən necə istifadə etmək prinsiplərini müəyyən etmək mümkün olsun. N. M. Şanskinin fikrinə görə mahiyyət etibarilə söz yaradıcılığı elə sözün necə əmələ gəlməsi deməkdir. İstər birbaşa, istərsə də dolaylı yolla ayrı-ayrı sözlər üçün xas olan mövcud struktur tipləri öz qüvvəsini saxlayır və sözyaradıcılığı dedikdə ayrı-ayrı hazır sözlərin necə yeni mənalar kəsb etməsi nəzərdə tutulur [15, s.25].

Artıq yaranmış sözü (törəməni) tədqiq edərkən biz bununla söz yaradıcı mənanı, söz yaradıcı və ya yaradılan leksik vahid arasında mövcud olan semantik əlaqə formasını aşkara çıxarır və sözün yaradılmasındakı qanunauyğunluqları müəyyənləşdiririk.

Yaradıcı sözün strukturası və mənası söz yaradıcı mənbələrin və sözyaradıcı vasitələrin bazası əsasında formalaşır. Forma və məzmunun vəhdəti həm struktural, həm də semantika cəhətdən vahid bir quruluş kimi meydana çıxır.

Söz yaradıcı elementin mənası və strukturası ümumi əsaslarla yaradıcı sözün və ya sözün ekvivalentinin aid olduğu yuxarıda qeyd edilən əsaslarla formalaşmasıdır.

Sözün struktural cəhətlərini tədqiq edərkən yaradıcı sözlər iki qrupa bölünürlər.

1. Söz yaradıcı elementlərin formal əlamətlərinə görə bölgüsü və ya belə elementlərə malik olmayanlar.

Birinciləri forma cəhətdən aydın seçilən tiplərə ayırırlar. Bu fərqlərə müvafiq olaraq yaradıcı sözlərin struktural semantik xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla yaradıcı sözlər 2 yarımqrupa ayrılır. Xətli metodla yaranmış sözlər və qeyri xətlə metodla yaranmış sözlər.

Xətli metodla yaranmış yaradıcı sözlər son nəticədə müəyyən elementlərin formalaşmasına gətirib çıxarır. Qeyri xətlə yaradıcı sözlər isə onların zəncirvari struktural analoquna çevrilə bilmirlər.

Xətli modellərə aşağıdakılar aiddir.

A) Affiksəl törəmələr. (sözlərin yaranmasında affikslər (ön və son şəkilçilər) əsasında formalaşmışlar).

B) Mürəkkəb sözlər (iki və daha artıq müstəqil dil elementlərinin birləşməsi nəticəsində əmələ gəlmişdir.)-söz, söz birləşmələri, söz kökləri.

C) Qarıışıq birləşmə (ön və son şəkilçiləri və mürəkkəb yaradıcı sözlər vasitəsilə).

Abrevaturalar və ya mürəkkəb sözlərin qısaldılmış törəmələri.

Yaradıcı sözlər xətlə model üzrə fəaliyyət göstərirlər, morfoloji cəhətdən üzvlənmələri ilə xarakterizə edilirlər. Yəni onların x+y kimi struktural görkəmdə çıxış etmək imkanları vardır [12, s.59].

Qeyri xətlə birləşmələrdə xüsusi söz yaradıcı əlamətlər iştirak etmir.

Söz yaratmaq nöqtəyi nəzərindən onlar üzvlənə bilmirlər və bir nitq hissəsinə keçmiş vahidlər kimi çıxış edirlər [6, s.48].

Onlar üçün tez-tez belə bir cəhət xarakterikdir ki, onlar köklərin bir və ya bir neçə fonoloji komponentləri əsasında formalaşırlar. Dilçilikdə buna tez-tez daxili fleksiya, səslərin yerdəyişməsi və sair adlar verilmişdir.

Yaradıcı sözlərin qeyri xətlə modellərinə x+y kimi formulda birləşmiş törəmələr aid edilir. Onları şərti olaraq aşağıdakı şəkildə quraşdırırlar.

1. Konversiya edilmiş yaradıcı sözlər.

2. Substantivləşmə, nəticəsində, sifətləşmə və digər nitq hissələrinə uyğunlaşma nəticəsində yaranmış sözlər.

3. Kök və şəkilçinin birləşməsi nəticəsində və fonoloji qruplaşmalar nəticəsində yaranmış birləşmələr.

4. Söz dəyişdirici göstəricilərin nəzərə alınmaması yolu ilə əmələ gəlmiş birləşmələr. Buna əks söz yaradıcılığı deyilir.

Söz yaradıcılığı üsulundan asılı olaraq söz yaradıcı mənaların özlərinin spesifik cəhətləri vardır. Bu söz yaradıcı münasibətlərdə xarakterik cəhətlərdən biri hesab edilir. Söz ilkin mənası ilə yaranmış söz arasında olan törəmə əlaqələrinin mövcudluğu ilkin mənasından tutulmuş, sözün yaranmasına qədər onu izah etməyə imkan yaradır və sözün real mənasını açmağa kömək edir.

Söz yaradıcılığı prosesinin mənasının dəqiq aşkara çıxarılması bizə imkan verir ki, sözyaratma aktının digər morfoloji cəhətlərdən fərqli xüsusiyyətlərini meydana çıxaraq [4, s.7].

Söz yaradıcı mənalar özündə elə bir ümumi cəhəti əks etdirir ki, bu sözün ilkin mənası ilə yaranmış söz arasında olan semantik münasibətlərlə ölçülür.

Məsələn: Teach (v) Sözünün yeni söz yaratma münasibətini nəzərə alsaq görərik ki, sözün söz yaradıcı mənası sözün ilkin mənasından o qədər də uzaqlaşma bilmir.

Yəni teacher-müəllim (iş), teach-öyrətmək (f)

İngilis dili üçün belə bir cəhət xarakterikdir ki, söz yaradıcılığı prosesində söz yaradıcı elementlər müstəqil sözlərin bir-biri ilə birləşməsi nəticəsində meydana çıxmış və inkişaf etmişlər. Onu qeyd etmək lazımdır ki, söz yaradıcılığı prosesində iştirak edən elementlər ayrı-ayrılıqda kifayət qədər şəffaf mənalara malikdirlər.

Müqayisə üçün müasir ingilis dilindəki bu kimi affikslərin (ön və son şəkilçilərin) -less, -like, -ly, -ness, -hood, -full, -mis, -over, -un, -under, və s. kimi şəkilçilərin mənalarına fikir verək. Beləliklə, söz yaradıcılığı mənasında biz belə bir ümumi mənanı qeyd edirik ki, bu məna yalnız söz yaradıcılığı prosesində söz yaradıcı elementlər vasitəsi ilə ifadə edilir. Azərbaycan dilçiliyində söz yaradıcılığı prosesində konseptual cəhətlərə diqqət yetirmək fikrimizcə səmərəli olardı [13, s.340], [11, s.44].

Azərbaycan dilində leksik yolla sözlərin əmələ gəlmə prosesi morfoloji və sintaktik yolla sözlərin əmələ gəlmə prosesindən əsasən öz sadəliyi etibarını ilə fərqlənir. Lakin zahirən sadə görünən bu yol həqiqətdə daha mürəkkəb olub, dərin tədqiqata ehtiyacı olan yollardan biridir. Öz tarixi və mənşəyi etibarını ilə bu yolla əmələ gəlmiş yüzlərcə sözlər müasir ədəbi dilin lüğət tərkibində elə dəyişmiş və elə bir formaya düşmüşdür ki, onları nə zaman həm də nə yolla əmələ gəldiyini müəyyənləşdirmək çox çətin olur. Leksik yolla sözlərin əmələ gəlmə prosesinin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, burada yeni əmələ gələn leksik vahidlər (Sözlər) əsasən hazır bir şəkildə dilə daxil olur və ya əmələ gələn hər hansı bir leksik vahid onun törətdiyi ilk mənşəyindən öz məzmununu və hətta formasını etibarını ilə uzaqlaşır, yeni məzmun, yeni formalı müstəqil bir söz kimi təşəkkül tapır.

Ümumiyyətlə, məlumdur ki, sözlərin leksik yolla əmələ gəlmə prosesində bir sıra faktorlar iştirak edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilinin leksikasına, Azərbaycan dilindəki söz yaradıcılığı prosesi haqqında bir sıra elmi məqalələr yazılmışdırsa dissertasiyalar müdafiə edilmişsə də, hələ ümumi şəkildə onun mənzərəsini tam əks etdirməmiş, yığcam bir əsər yazılmamış və Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə aid zəngin qayda-qanunlar meydana çıxarılmamışdır [3, s.32]. Bütün bunlar göstərir ki, müasir Azərbaycan dilinin leksikasının bugünkü mənzərəsini tədqiq etməklə biz eyni zamanda bu dilin başqa türk sistemli dillərlə olan əlaqə və münasibətini, bununla da etimoloji nöqtəyi nəzərdən dilmizdə işlədilən və mənşəyi məlum olmayan bir sıra sözlərin, hətta şəkilçilərin mənşəyini öyrənmiş oluruq. Məsələn: qadın bəzəyi üçün işlədilən sapa düzülüş küreçiklər və ya başqa formada olan

xırda dənə müasir Azərbaycan dilində muncuq adlanır. Eyni söz qazax dilində boyun sözü ilə əlaqələndirilir və ona görə də qazax dilində moyin, başqırd dilində muyun adlanır. Beləliklə bizə aydın olur ki, söz yaradıcılığı prosesində bir söz öz leksik mənasından və eləcə də formasından həm uzaqlaşa, həm də ona yaxınlaşa bilər.

Fikrimizi sübut etmək üçün qeyd etmək yerinə düşərdi ki, qazax və başqırd dillərində muncuq sözü qazax dilində təhrif edilmiş şəkildə yəni öz kökünü dəyişdirməklə işlədiyi halda-monşoq, başqırd dilində öz kökünü müəyyən dərəcədə saxlayır və muyunşaq şəklində işlənir [10, s.903].

Hər hansı bir şəkildə istərsə də dumanlı bir şəkildə anlayışın adını, yəni təfəkkürün kateqoriyası olan məfhumlardan birini ifadə edir. Ona görə də sözün təbiətini və onun nitqdəki funksiyasını yaxşı başa düşmək üçün bir tərəfdən onun mənasını ifadə etdiyi anlayışa, digər tərəfdən onun mənasını təyin edən təşəkkür kateqoriyasına olan əlaqə və münasibətini öyrənmək lazımdır.

Dildə uzun bir inkişaf prosesi ilə əlaqədar olaraq elə bir qrup sözlər əmələ gəlir ki, bu sözlər vaxtı ilə nisbətən bu və ya digər konkret məna daşımışlarsa da indi ən mücərrəd, bir məfhumu belə bilavasitə ifadə etmək xüsusiyyətini itirmiş olur. Belə sözlər olsa-olsa ancaq mücərrəd məfhumların ümumi xüsusiyyətlərini ifadə etməyə xidmət edir.

Dilimizdə olan bütün sözlərə bu cəhətdən yanaşmış olsaq onları iki qrupa ayırmaq olar;

1. Müstəqil sözlər

2. Qeyri müstəqil sözlər

Bunlardan, müstəqil sözlər qrupuna məfhumları və onların bu və ya digər əlamət, xüsusiyyət və hərəkətini bildirən, daha doğrusu məfhumu bu və ya digər cəhətdən tamamlamaq, müəyyənləşdirmək üçün xidmət edən, başqa sözlə desək, bir məfhumla bağlı olan xüsusiyyətlərini bildirən məfhumları ifadə edən sözlər daxildir; Məsələn, dağ, adam, ev, böyük, uzun, yaxşı, qırmızı, beş, üç, mən, sən, gəlmək, yazmaq, tez-tez, birdən-birə və s.

Qeyri müstəqil sözlər qrupuna isə, mücərrəd anlayışların ümumi və qeyri-müəyyən xüsusiyyətlərini ifadə etmək mənasına malik olan sözlərə daxildir: Məsələn, ilə, üçün, amma, və, ki, da, ba, paho, aha və s.

İstər müstəqil sözlər, istərsə də qeyri-müstəqil sözlər öz mənalарına görə eyni deyildir, məsələn müstəqil sözlərdən ev sözü öz mənasına görə böyük, beş, mən, yazmaq sözlərindən, həmçinin bunlar da bir-birindən fərqli olduğu kimi, qeyri-müstəqil sözlərdən üçün, və, paho sözləri də bir-birindən fərqlidir. Ona görə də müstəqil və qeyri-müstəqil sözlər ifadə etdiyi mənalарına görə qruplara ayrılır ki, bunlara nitq hissələri deyilir.

Azərbaycan dilində müstəqil sözlər altı nitq hissəsi, qeyri-müstəqil sözlər dörd nitq hissəsi ətrafında qruplaşır.

Müstəqil nitq hissələrinə:

- 1) Əşya bildirən sözlər-isimlər (göz, daş, alma, quş və s.)
- 2) Əşyaya aid əlamət, keyfiyyət bildirən sözlər-sifət (yaxşı, uzun, böyük və s.)
- 3) Kəmiyyət bildirən sözlər-saylar (beş, üç, az, çox və s.)
- 4) Göstərilən sözlərin ümumiləşmiş mənasını mücərrəd bir şəkildə ifadə edən sözlər əvəzlilər (mən, sən, o, hansı və s.)
- 5) Hərəkət bildirən sözlər-feillər (getmək, almaq və s.)
- 6) Hərəkətin əlamətini bildirən sözlər-zərflər (sürətlə, birdən, qəflətən, tez-tez və s.) daxildir.

Qeyri-müstəqil nitq hissələrinə:

- 1) Sözün dinamik kateqoriyasında müəyyən məna münasibəti əmələgətirmək üçün bəzi müstəqil nitq hissələrinə qoşulan sözlər-qoşmalar (üçün, ötrü, dək, kimi və s.)
- 2) Eyni xüsusiyyətlərə malik nitq hissəsinə məxsus müstəqil sözlər və cümlələr arasında əlaqə yaradan sözlər-bağlayıcılar (və, ilkin, amma, həm və s.)

3) Sözlərdə müəyyən həyəcan və təəssürat bildirmək üçün işlədilən sözlər-ədatlar (ki, mi, mı, mu, mü və s.)

4) Ümumi şəkildə hiss-həyəcan bildirən sözlər-nidalar (ba, aha, uf, afsus və s.) kimi köməkçi nitq hissələri daxildir.

Təfəkkürün abstraklaşması nəticəsində yaranmış olan əlamət, hadisə, hərəkət və proses bildirən məfhumlar yenə də təfəkkürümüzdə əşyalaşdırılır və əşya kimi, yaxud əksinə əşya bildirən məfhumlar əlamət, proses, hərəkət bildirən məfhumlar kimi əsaslandırılır. Məsələn, göz-gəzinti, yar-yarış, süz-süzmə, yaxşı-yaxşılıq, beş-beşlik, yağ-yağlı, göz-gözlə, bir-birlik və s.

Beləliklə, Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı prosesində gördüyümüz kimi sözlər mühərrik bir forma və məzmunu malik olaraq həm leksik, həm də qrammatik vasitələrdən bəhrələnir və dilin lüğət tərkibi və lüğət fondunun genişlənməsində əsas rollardan birini oynayır. Söz yaradıcılığı prosesində iştirak edən istər leksik, istərsə də qrammatik xüsusiyyətlər içərisində elələri də vardır ki, onları eyni zamanda seçməyimiz işin nəzəri cəhətləri ilə yanaşı, onun praktik əhəmiyyətini də ön plana çəkmək məqsədi olmuşdur.

İngilis dilində leksik vahidlər Azərbaycan dilində olduğu kimi semantik cəhətlərə görə deyil, daha çox formal əlamətlərə görə səciiyələndirilir.

Tədqiqatlar göstərir ki, əgər leksik vahidlər şəkilçilər hesabına yaranmaqla ingilis dili lüğət tərkibinin 90% təşkil edir. Digər 10%-i isə şəkilçisiz kök sözlər hesabına ifadə edilmişdir. Ona görə də, bu və ya digər şəkilçilərin sənət və peşə adları bildirən leksik vahidlərin yaranmasındakı rolundan ayrı-ayrılıqda bəhs etməyi və həmin şəkilçilərlə yaranmış leksik vahidlərin ingilis dili lüğətindən aşkar edib, qeyd etmək, onların Azərbaycan dilindəki qarışıqlarını verməyi, ingilis dili lüğət tərkibində, onların kəmiyyət tutumlarını müəyyənləşdirməyi, tədqiqat işində bir məqsəd kimi qarşıya qoymuşuq.

Nəticə

Tədqiqat işinə dair nəzəri və faktiki materialları araşdırdıqdan sonra əldə etdiyimiz aşağıdakı nəticələri qeyd etməyi lazım bilirik:

1. İngilis və Azərbaycan dillərində leksik vahidlər həmin dillərin lüğət tərkibində mühüm yerlərdən birini tutur. İstər ingilis dilində, istərsə də Azərbaycan dilində leksik vahidlərin ümumiyyətlə söz yaradıcılığı prosesində oynadığı rol haqqında dilçi alimlərin fikirləri rəngarəngdir.

Söz yaradıcılığı tarixi bir prosesdir. Bu proses həyatın davam etməsi ilə yanaşı öz inkişaf yolunu genişləndirir və daima yeni sözlər yaranır.

Elmin və texnikanın inkişafı ilə əlaqədar olaraq yeni əmək alətləri yarandıqca həmin alətlərlə məşğul olan peşə sahələri də yaranır və bu sahədə çalışan sənət və peşə sahiblərini ifadə etmək məqsədilə yeni leksik vahidlər əmələ gəlir.

Leksik vahidlər hər iki dildə, həm morfoloji, həm də semantik cəhətdən forma və məzmun eyniliyini tələb edir. Sözlərin yaranmasında yalnız bir cəhətə nə morfoloji, nə də semantik cəhətə üstünlük vermək olmaz. Çünki, bir vəziyyətdə sintaktik cəhətdən üstünlük təşkil edən leksik vahid digər bir vəziyyətdə morfoloji və qrammatik cəhətlərə əsaslanaraq (affikslərin köməyi ilə) yeni leksik vahidlər əmələ gətirir.

Ədəbiyyat

1. Axundov, A. (1988). Ümumi dilçilik. Maarif. (s. 24).
2. Cəfərov, S. (1960). Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. ADU. (s. 4).
3. Qurbanov, A. (1987). Müasir ədəbi dili. Maarif. (s. 32).
4. Səfərov, Y. (1955). Müasir Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. (Rus dilində). (s. 7).
5. Бенвенист, Э. (1965). Индоевропейское именное словообразование. (s. 27).
6. Виноградова, В. В. (1947). Русский язык (Грамматическое учение о слове). (s. 48).

7. Виноградова, В. В. (1952). Словообразование в его отношении к грамматике и лексикологии. (s. 350).
8. Карацук, П. М. (1965). Аффиксальное словообразование в английском языке. (s. 44).
9. Кубрякова, Е. С. (1965). Что такое словообразование. (s. 59-60).
10. Кубрякова, Е. С. (1965). Что такое словообразование. (s. 903).
11. Кубрякова, Е. С. (1974). Основы морфологического анализа. (s. 356).
12. Карацук, П. М. (1977). Словообразование английского языка. (səh 59).
13. Мюллер, В. К. (1960) Англо-русский словарь.
14. Щерба, Л. В. (1923) Родной язык в школе. (səh 96).
15. Шанский, Н. М. (1925). Очерки по русскому словообразованию. (səh 25).

THE MAIN FEATURES OF THE WORD FORMATION PROCESS IN ENGLISH AND AZERBAIJAN LANGUAGES

Malahat Kazimova

Lankaran State University, Lankaran, Azerbaijan

In the article it is discussed that the lexical units are the leading field of linguistics.

Here is shown that suffixes play a major role in the creation of these lexical units and their comparative explanation in Azerbaijani language is given in this article.

The author discovered the lexical units and separately discussed the role of suffixes in their formation.

The author has shown that lexical units formed suffixes play a special role in the process of word creation, word formation in English and Azerbaijan languages are one of the main research objects of lexicology, which is the leading field of linguistics.

The author has shown that in the creation of such lexical units, in addition to the internal capabilities of languages, due to mutual intervention and assistance of world languages, the process of formation of new word and new term accelerates, and emphasizes the importance of the means of influence of languages on each other comes to the fore.

In the first chapter it is written about the theoretical and conceptual issues of word-building both in the English and Azerbaijan languages.

In the article speaks of the lexical units formed by the above-mentioned suffixes, the lexical units formed by these suffixes have been chosen from the English-Russian and English-Azerbaijani dictionaries and their equivalents in the Azeri language have been introduced.

In the conclusion the facts and theoretical conception have been generalized, the practical issues given in the article have been specified and necessary conclusions have been made.

Key words: lexical units, meaning, word, languages, creation, suffixes

ОСНОВНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ПРОЦЕССА СЛОВООБРАЗОВАНИЯ В АНГЛИЙСКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ

Меллахат Казымова

Лянкяранский государственный университет, Лянкяран, Азербайджан

В статье обсуждаются лексические единицы, которые являются ведущей областью языкознания. В образовании лексических единиц говорится о большой роли окончаний, и в азербайджанском языке даётся их пояснительное, подробное объяснение. Лексические единицы, имеющиеся в азербайджанском и английском языках, являются ведущими исследовательскими объектами языкознания и проявили себя в области лексикологии.

Автор показывает, что в образовании этих лексических единиц, наряду с внутренними возможностями языка, их обогащение происходит за счёт мировых языков, и с их помощью процесс появления новых терминов ускоряется, средство значения влияния друг на друга выдвигается на передний план.

Ключевые слова: слово, творчество, суффиксы, языки, лексические сочетания, значение